

BARTHA ESZTER

Történetírás és ideológia: vita a totalitarizmusról*

Bevezetés

A jelenkor történészei igen gyakran szembesülnek azzal a problémával, hogy a kutatott korszak akár száz évre visszamenően is határos a politikatudománnyal – vagyis az események értelmezése a mindenkori politika hatalmi-ideológiai szükségleteihez igazodik. Különösen érvényes ez a megállapítás Kelet-Európára, ahol 1989-1990-ben megdőlt az államszocialista rendszerek, és az új elitiek mindenhol legitimációs igénnyel léptek fel, ami szükségessé tette az egész 20. század történetírásának revízióját.¹ A történetírás és az ideológia sajátos viszonyát egy olyan példával szemléltetném, amely a kelet-európai jelenkortörténet (vagyis a 20. század) egyik kulcsfogalma: ez pedig a sztálinizmus értelmezése, hiszen a szovjet típusú rendszert a második világháború, de különösen 1948 után a kelet-európai országokba is exportálta a Szovjetunió. Eltekintek itt a sztálinizmus marxista-leninista értelmezésétől, amely éppúgy legitimációs célokat szolgált, mint a rendszerváltás után hatalomra kerülő új elitiek engesztelhetetlen antikommunizmusa. Sztálin szükségesnek látta, hogy személyesen is felügyelje a párt hivatalos történetének kidolgozását és kanonizálását, ami véget is vetett a korábbi vitáknak, pontosabban: aki (tovább)

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Magyar esetről lásd KRAUSZ Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus. (Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. In: *Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Ruszisztikai Könyvek, Budapest, 2011. 219–290.

akart vitatkozni, nemcsak az állását, hanem a szabadságát vagy akár az életét is kockáztatta.² Míg a marxista-leninista legitímációs ideológia az államszocialista rendszerek összeomlásával minden hitelét elvesztette (pontosabban nyilvánvalóvá vált ideologikus jellege), ellenkező utat járt be a hidegháborús időszaknak az Egyesült Államokban kidolgozott másik nagy paradigmája, a totalitarizmus, amelynek hidegháborús ideológiai töltetét már a rendszerváltás előtt leleplezték a gyűjtőnéven revizionistáknak (vagyis a totalitárius paradigma kritikusaiknak) elkeresztelt, egymástól egyébként sokszor igen messze álló nyugati kutatók. Erre a paradigmára azonban a rendszerváltás után Kelet-Európában nagy igény mutatkozott, hiszen nagyszerűen alá lehetett vele támasztani a kérlelhetetlen antikommunizmust, a marxista eszmék diszkreditálását és az államszocialista rendszer (amelyet sokan tévesen a kommunizmussal azonosítanak) általános kriminalizálását.³ Azt mondhatjuk, hogy napjainkra több kelet-európai országban, köztük Magyarországon is annyira beépült a köztudatba a totalitarizmus, hogy rejtve maradnak ideologikus gyökerei, és ami ennél is fontosabb, azok az elméleti hiányosságok, amelyek miatt a nyugati revizionisták (akiket igazán nem lehet sztálinistának tekinteni) elutasították ezt a paradigmát. Az alábbiakban felvázolom a totalitarizmus szellemi-történeti előzményeit, majd bemutatom a revizionisták főbb érveit, amelyekkel az elutasítást indokolták. Végezetül szeretnék kitérni arra, hogy miért nem visz minket közelebb a totalitarizmus a nemzeti önismerethez és annak megértéséhez, miért alakult ki és hogyan működött hazánkban az államszocializmus.

A totalitárius modell

A totalitarizmus legnagyobb hatású és szellemileg legkiemelkedőbb teljesítménye kétségtelenül Hannah Arendt 1951-ben meg-

² A vitáról lásd KRAUSZ Tamás: *Pártviták és történettudomány. Viták „az orosz fejlődés” sajátosságairól, különös tekintettel az 1920-as évekre.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.

³ Ehhez lásd MITROVITS Miklós: *A történelem kriminalizálása. Átvilágítások, perek és kárpótlás a cseh, a lengyel és a magyar gyakorlatban (1989–2012).* *Eszmélet*, 2011, 94. sz.

jelent, immár klasszikus munkája, *A totalitarianizmus gyökerei*,⁴ amelyben Arendt megkísérli történeti perspektívába helyezni a totalitárius rendszerek kialakulását. Az a gondolat azonban, hogy a 20. században olyan politikai rendszerek jönnek létre, amelyek nem egyszerű autokráciák vagy diktatúrák, radikálisan túlmennek elődeiken és ezért „érdemlik ki” az új, totalitárius elnevezést, már jóval korábban megjelent a nyugati gondolkodásban. Bár akkor még távol volt a hidegháború, a Szovjetunió, mióta csak létrejött, komoly kihívást jelentett a Nyugatnak mint megvalósult antikapitalista alternatíva. A náciizmus és a kommunizmus egymás mellé állítása éppen ennek az alternatívának a lejáratására szolgált a nyugati közvélemény szemében.

A második világháború kitörése előtt Paul Tillich – aki jó kapcsolatokot ápol a frankfurti iskola körével, és elmenekült a náci Németországból – jutott először erre a párhuzamra, miután kifejtette, hogy a totalitárius egység fontos jellemzője a totalitárius államnak: „Még ott, ahol egy kommunista gazdasági és politikai szervezet kiépítése is a cél, először és máig az egyetlen megvalósulási formája a nemzetállam, ahogyan azt az orosz példa mutatja.”⁵ Mit értett Tillich ezen az összehasonlításon? Elsősorban azt, hogy az állam vesz át minden gazdasági, politikai, kulturális és nevelési, oktatási feladatot. Semmit nem mondott explicite diktatúráról vagy egypártrendszerrel. A Szovjetunióban Tillich szerint ezt egészen mással igazolták, mint a náci Németországban (a kommunista új eszme megvalósítására hivatkoztak), de a kialakuló állam ugyanolyan típusú lett.

Tudnunk kell, hogy Angliában és az Egyesült Államokban Hitler hatalomra jutása korántsem váltotta ki az értelmiség azonnali tiltakozását (noha akadtak, akik tudatában voltak annak, hogy Hitler lebontja a demokratikus intézményeket). Angliában az egyháztörténész Christopher Dawson emelte fel a szavát, aki arra figyelmeztetett, hogy az új totalitárius állam fenyegetést jelent a vallásra. A társadalom és a kultúra átpolitizálódik, és az állam a

⁴ Hannah ARENDT: *Origins of Totalitarianism*, Secker&Warburg, Cleveland, 1951.

⁵ Idézi Abbott GLEASON: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. Oxford University Press, New York, Oxford, 1995. 37.

társadalmi élet egyre nagyobb területére terjeszti ki a hatalmát. A modern államban, írja Dawson, az államférfitől „még el is várhatják, hogy átszabja a társadalom egész struktúráját és átalakítsa egy nép kulturális hagyományát”.⁶ Az Egyesült Államokban hasonlóan a vallás miatti aggodalom került előtérbe, de ott nagyobb érdeklődés mutatkozott a diktatórikus rezsimek összehasonlító tanulmányozására, mint Angliában.⁷ Hitler hatalomra jutása után általában megfigyelhető a befolyásos amerikai akadémikusok növekvő „radikalizálódása”: sokan nem hittek abban, hogy a fasizmust a kapitalista társadalom válsága magyarázza, és ezért fordultak a nácizmus és a sztálinizmus összehasonlítása felé.

Abbott Gleason, áttekintve a második világháború előtti kortárs szakirodalmat, arra a következtetésre jut: az amerikai közvéleményben – a kapitalista rendszert is mentendő – az az 1934 előtt uralkodó nézet, miszerint a nácizmus és a bolsevizmus alapvetően ellentétes rendszerek, lényeges változáson ment keresztül. Míg a „vájtfülű” olvasóközönségre olyan apokaliptikus eszmék gyakorolnak vonzerőt, mint a „totalitárius államok”, a „zsarnokságok kora” vagy a „cezarizmus új korszaka”, addig a folyóiratok és a publicisztika a két diktatúra hasonlóságairól elmélkedett. 1935-ben, amikor a Kommunista Internacionálé felhagyott az azal az öngyilkos politikával, hogy szociálfasisztának bélyegezze a szociáldemokratákat és a liberálisokat, és meghirdette a népfrontpolitikát a fasizmus ellen, megváltozott nemcsak a baloldal, hanem az angolszász sajtó visszhangja is, és bátorította azokat, akik nem voltak hajlandók egy lapra helyezni a Szovjetuniót a fasiszta Olaszországgal és a náci Németországgal. Az is igaz azonban, hogy az amerikai baloldalon, még a marxisták között is használták a „totalitárius” kifejezést; közöttük a filozófus John Dewey vagy Victor Serge. Dewey a Trockij-ellenes vádak és az ezek alapján rendezett kirakatperek felől közelítette meg a két rendszer hasonlóságait. Befolyásos folyóiratuk volt a *Partisan Review*, amelynek Trockij volt haláláig az igazi vezéralakja. Ők is használták a „totalitárius” jelzőt a Szovjetunióra, amelyre úgy tekintettek, mint

⁶ Idézi Abbott GLEASON: i. m. 38. (Kiemelés tőlem. – B. E.)

⁷ Lásd például Guy STANTON FORD (szerk.): *Dictatorship in the Modern World*. University of Minneapolis Press, Minneapolis, 1935.

bátortalanul kispolgári és potenciálisan totalitárius államra, de közülük sokan, mint Dwight Macdonald, elfogadták a fasizmus kialakulásának jól megalapozott, részben Trockijtól eredő marxista magyarázatát: *a fasizmust gyakran írták le totalitarizmusként*. Nem állították azonban szembe a totalitárius államokat a demokráciákkal, ami ekkor már megszokott volt az amerikai közvéleményben.

Az angolszász baloldal sokáig úgy tekintett a Szovjetunióra, mint a liberalizmus és a totalitarizmus német variánsa közötti vonzó alternatívára. A baloldal semmiképpen nem akarta elfogadni, hogy a civilizált világ egyedüli reménye a kapitalista demokrácia és a politikai spektrum centrumának feltámasztása, sőt felismerte, hogy a liberális demokrácia válsága vezet a fasizmus vagy a náciizmus felemelkedéséhez. Néhányan, mint Dwight Macdonald, az 1950-es évekig nem érezték, hogy ezt a választást meg kell tenniük. 1939 nyarán azonban már érződött a hangulat megváltozása. A befolyásos *Christian Science Monitor* például hangsúlyozta, hogy mind Németország, mind pedig a Szovjetunió a demokrácia, az individualizmus és a kapitalizmus ellenfele, és „a kommunizmus és a fasizmus lényegében hasonló, mert mindkettő az erőszak túlhajtását, a szabadságjogok elnyomását, egyetlen akarat uralmát és az annak való alávetettséget jelenti, *amely nem tűr meg semmiféle ellenzéket, és amely alárendeli az egyént az Állam szükségleteinek*”.⁸

A Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása után a legtöbb aktivista vagy elfogadta ezt az új terminológiát, vagy pedig már nem ellenezte. Még az emigrációban lévő orosz mensevikek sem hitték el, hogy Sztálin képes lesz – vagy rákényszerül – erre a lépésre, noha Trockij egyenesen megígolta a *Bjulletyten Oppozicii* hasábjain, rögtön a müncheni egyezmény megkötése után. Voltak, akik számára az élet nem ért semmit, miután meghallották ezt a hírt. Még a német marxista belharcok olyan veteránja, mint Rudolf Hilferding is explicite totalitáriusnak nevezte e lépés után a Szovjetuniót.⁹ A Szovjetunió – írta – „egy *totalitárius államgazdaságot* képvisel, vagyis egy olyan rendszert, amelyhez Olaszország

⁸ Idézi Abbott GLEASON: i. m. 47. (Kiemelés tőlem. – B. E.)

⁹ Uo.

és Németország egyre jobban közeledik”.¹⁰ Max Eastman pedig, Trockij híres könyvének¹¹ fordítója októberben ezt írta a *New Republic*-nak: „Tévedtünk. NEM LEHET EGYSZERRE SZOLGÁLNI A DEMOKRÁCIÁT ÉS A TOTALITARIZMUST.”¹² A publicisztikában még azok is irányt váltottak, akik korábban a Szovjetunió és a náci Németország közötti eltéréseket hangsúlyozták. Folytatták ezt a hagyományt a vallásos csoportok is. 1939 őszén és telén nagyon gyakran beszélt a média a totalitarizmusról; elterjedt a „vörös fasizmus” és a „barna kommunizmus” kifejezés. Az amerikai tudományos közönség is elfogadta a totalitarizmus tételét, olyannyira, hogy 1939 novemberében az Amerikai Filozófiai Társaság megtartotta az első szimpóziumot a totalitárius államról (amelyet még számtalan követett a hidegháború időszakában).

Összességében tehát elmondható: ami 1932 és 1939 között történt, az nem pusztán egy elmozdulás volt az angolszász közvéleményben. Az erőszakos náci *gleichschaltolás* és a Szovjetunióban lezajlott kulákküldözés és kirakatperek sokak szemében igencsak szalonképtelenné tették mindkét rendszert az angolszász világban. A konzervatív politikusok szembeszálltak azokkal, akik szerint Németország egy új rendet kényszerít rá a világra. A radikális baloldali értelmiség pedig sokáig elutasította, hogy egy lapra helyezze a Szovjetuniót, Olaszországot és Németországot. Ám a totalitarizmus veszélyét kezdte komolyan venni az amerikai közvélemény. 1937-ben könnyebb volt elhinni, hogy új típusú állam született, mint néhány évvel korábban. A Molotov–Ribbentrop-paktum pedig elsöpörte a legtöbb amerikai kétségeit. Csak a marxista baloldalon tartotta magát az a hit, hogy akármit gondoljon is valaki a sztálini Szovjetunióról, a felvilágosodásban rejlő gyökerei radikálisan és természetesen tipológiájában is megkülönböztetik a fa-

¹⁰ Idézi Abbott GLEASON: i. m. 47. – A nyugati baloldalnak a Szovjetunióról és az államkapitalista tézisiről folytatott vitáiról részletesen lásd Marcel VAN DER LINDEN munkáját: *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theories and Debates since 1917*. Brill, Leiden, 2007.

¹¹ Leon TROTSKY: *The Revolution Betrayed. What is the Soviet Union and Where is It Going?* Doubleday–Doran&Co.–Pathfinder Press, New York, 1937.

¹² Idézi Abbott GLEASON: i. m. 47. (Kiemelés az eredetiben.)

sizmustól és a nácizmustól.¹³ Ez igen népszerűtlen álláspont volt 1940-ben, de a második világháború gyökeresen megváltoztatta ezt a helyzetet. És ne feledjük el: az eszme a nácizmus szörnyű embertelensége után még egyszer felülemelkedett a posztoszocialista Európában és az Egyesült Államokban.

Míg a háború idejéből nincs bizonyíték arra, hogy sok amerikai szerzőt foglalkoztatott volna a totalitarizmus, a nácizmus legyőzése után új helyzet állt elő: a Szovjetunió és az Egyesült Államok viszonya egyre feszültebb lett, s végül beletorkolt a hidegháborúba. Az antikommunista eszmékre így nyugaton megint nagy igény mutatkozott. Az amerikai tudományos intézetek és a politika kapcsolatát Abbott Gleason így jellemzi *Totalitarianizmus: A hidegháború belső története* című munkájában, amelyben részletesen bemutatja a paradigma politikai-ideológiai kontextusát: „Volt egy nyílt és egy legalábbis részben titkos együttműködés az alapítványok, egyetemek, a Central Intelligence Agency, a Federal Bureau of Investigation és a kormány között, hogy fejlesszék a szovjettanulmányokat, és távol tartsák tőlük a szovjetekkel rokonszenvező kutatókat.”¹⁴

Hannah Arendtnek a totalitarizmusról szóló alapkönyve azért is figyelemre méltó, mert elsődleges kontextusa nem a hidegháború, mint a legtöbb korabeli munkáé. Nem könnyű pontosan meghatározni, mikor kezdte el írni a könyvet, hiszen a fő témák – az imperializmus, az antiszemitizmus vagy a nemzetállam kialakulása – a harmincas évek elejétől foglalkoztatták. Elhatározását, hogy ezeket a témákat egy nagy tanulmányban foglalja össze, a haláltáborok elterjedtségének és a náci radikális szándékainak felismerése motiválta. Eredeti célja az volt, hogy „azonosítsa a nácizmus fő alkotóelemeit, hogy visszavezesse azokat a valódi politikai problémákra;... célja nem a válaszadás, hanem a talaj előkészítése”.¹⁵ Ezért, legalábbis kezdetben, Arendt a náci Németországot

¹³ A két rendszer összehasonlításáról lásd KRAUSZ Tamás tanulmányát: A Gulag aktualitása. In: Uő (szerk.): *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001. 13–26.

¹⁴ Abblott GLEASON: i. m. 121.

¹⁵ Elisabeth YOUNG-BRUEHL: *Hannah Arendt: For Love of the World*. Yale University Press, New Haven–London, 1982. 200–201. Hét évvel később Arendt ezt írta: „A könyv nem a totalitarizmus gyökereivel foglalkozik, ahogy a cím

tekintette a magyarázandó végkifejletnek. 1948-ra lett világos számára, hogy a Szovjetuniót, a náci Németország mellett a totalitarizmus másik példáját is bele kell foglalnia munkájába. Ekkor úgy látta, hogy a terror szisztematikus alkalmazása és intézményesítése a koncentrációs táborok formájában jelenti a lényegi azonosságot a náci Németország és a Szovjetunió politikájában, illetve ez az, ami a két rendszert totalitáriussá teszi: „Minden más különbségről a demokratikus berendezkedésű és a totalitárius államok között bebizonyítható, hogy másodlagos.”¹⁶

De hát hogyan alakul ki és jut(hat) hatalomra egy ilyen rendszer és mik a céljai? A frankfurti iskola tömegelméleteire támaszkodva Arendt úgy látja, hogy a század elején felbomlottak a hagyományos társadalmi viszonyrendszerek, és létrejött az osztály nélküli társadalom, amelyben az egyén védtelennek érzi magát az őt körülvevő világ komplexitásában. A fasiszta és a kommunista párt a maga totális ideológiájával azt a hitet kelti az egyénben, hogy választ talált problémáira; ezért az elszigetelt egyén készséggel azonosul a párt ideológiájával, amely azt ígéri, hogy rendet teremt a káoszban. A fasiszta és a kommunista párt Arendt szerint nem osztályokat, hanem atomizált egyedekből álló tömegeket szervez, akiket különösen sebezhetővé tesz gyökértelenségük tudata. A fasiszta és a kommunista pártok azonban, miután hatalomra kerültek, nem új társadalmi viszonyrendszereket hoznak létre, hanem behatolnak a civil szféra minden területére és a még fennmaradó plurális intézmény- és viszonyrendszereket is megsemmisítik. Mivel tökéletesen ellenőrizni csak a minden egyéni vonásukat elvesztett egyéneket lehet, a totalitárius mozgalmak eredendően elszánt ellenségei az individualizmusnak, amelyet

szerencsétlen módon állítja, hanem történeti áttekintést ad azokról az elemekről, amelyek totalitarizmussá kristályosodtak. Ezt a történeti részt követi a totalitárius mozgalmak elemi szerkezetének és a totalitárius uralom formájának és módszereinek elemzése.” (A Reply. *Review of Politics*, January 1953. 78.) A kiadó által javasolt cím, amelyet Arendt csak vonakodva fogadott el, mindig is probléma maradt számára, éppen azért, mert ezen félreértés forrása lehetett. Arendt eredetileg a következő címen gondolkodott: „A szégyen elemei: antiszemitizmus-imperializmus-rasszizmus”, „A pokol három tartóoszlopa”, „A totalitarizmus története”. (Elisabeth YOUNG-BRUEHL: i. m. 200.)

¹⁶ Hannah ARENDT: The Concentration Camps. *Partisan Review*, 1948. július. 747.

minden eszközzel megpróbálnak elpusztítani. Ezek a mozgalmak így tehát nemcsak a társadalmi szerveződés régebbi formáira, hanem az egyén szabadságára is egyformán veszélyesek. Az egyéniség elpusztítása, az ember elembertelenítése jelenti Arendt számára a gonosz modern formájának megnyilvánulását, amely gonoszság egyként testesül meg a fasiszta és a kommunista pártokban.

Nem célom itt most belemenni a Gulag és Auschwitz összehasonlításába, mert ez mind történeti, mind morális szempontból zsákutcába vinne. De még az azonosnak tekintett végkifejletből sem következhet a totalitarizmus hatalomra jutását magyarázó tényezők azonossága, különösen akkor nem, ha az egyik példa egy iparilag fejlett, politikai berendezkedését tekintve demokratikus állam, míg a másik egy gazdaságilag elmaradott ország, ahol a feudális struktúrákat a forradalom rombolta le. Arendt hangsúlyozza a két rendszer lényegi azonosságát, s nem vesz tudomást a két országnak a világgazdaságban betöltött egészen különböző helyzetéről, illetve kísérletet sem tesz arra, hogy értelmezze ezt a lényegi eltérést. Nem tekintette nemzetspecifikusnak a totalitarizmust, hanem a modernitással hozta összefüggésbe. A modernitás problematikája azonban egészen másképp jelentkezett a centrumországokban, mint a periférián, amelyet Trockij mint kombinált fejlődést jellemezett. Nem véletlenül kritizálta Edward Hallett Carr – aki kilenc kötetben írta meg Szovjet-Oroszország történetét – a könyvet azzal, hogy a szerző nagyon is nyilvánvalóan általánosítja a hitleri Németország tapasztalatait.¹⁷ Ehhez hozzátehetjük, hogy Arendt figyelmen kívül hagyja az egyenlőtlen fejlődés problematikáját, és nyugat-európai perspektívából értelmezi az orosz tapasztalatot. Erre az óriási különbségre Ian Kershaw és Moshe Lewin is rámutat.

A két szerző szerint egyes tudósok, miközben igyekeztek föltárni a német és az orosz fejlődés anomáliáit, a polgári-liberális nyugati társadalmakat és azok politikai rendszerét vették alapul, és tekintették követendő példának. Ennek következtében a nyugati típusú fejlődés hiányával magyarázták egyrészt a nemzetiszocia-

¹⁷ Lásd CARR recenzióját: *New York Times Book Review*, 1951. március 25.

lizmus, másrészt a leninizmus és a sztálinizmus felemelkedését. Ha a „Nyugatot” és annak politikai, társadalmi fejlődését tekintjük mintának, akkor mintha kiderülne, mi hiányzott a Rajnától keletre. Ahogy az elmélet bírálói, elsősorban a német történelmet tanulmányozó történészek megállapították, e tudósok *gyakran szinte többet foglalkoznak azzal, ami nem történt meg, mint a tényleges eseményekkel*. Pierre Clastres francia néprajztudós, politológus és szociológus úgy véli, hogy ez a társadalomtudósok között rendkívül széles körben elterjedt nézet téves. Sajnálattal állapítja meg, hogy a „primitív társadalmakról” szóló egynémely tanulmányban ezeket „negatív szempontból határozzák meg, annak alapján, hogy mi hiányzik belőlük”, vagyis úgy jellemzik őket, mint állam, írás és történelem nélküli társadalmakat, amelyek képtelenek a piacgazdaságra, nem tudnak többletet termelni, ezáltal képtelenek „fejletté” válni. Ez az „etnocentrikus” megközelítés azáltal, hogy egyfajta előre meghatározott, kizárólagos fejlődést (vagy éppen fejlődéshiányt) föltételezett, megnehezítette ezen társadalmak valódi megértését. Ráadásul az *effajta „etnocentrizmus” a fejlődési determinizmusa miatt nyilvánvalóan korlátozott értékű abban az esetben, ha két társadalom adott társadalmi-gazdasági rendszeren belül eltérő utat követ.*¹⁸

Hasonlóan problematikus Arendt uralomdefiníciója. Ahogyan Jerry Hough rámutat, a modell csaknem kizárólag a politika *output* oldalára koncentrál: „azokra a döntésekre, amelyeket a szovjet vezetők (vagy csak vezető) hozott és a hatalom fenntartásának eszközeire”.¹⁹ Létezett azonban egy *input* oldal is, amely magába foglalta a szovjet társadalom azon feltételeit, amelyeket a vezetők tekintetbe vettek a döntéshozatalnál, illetve a visszacsatolás lehetőségét. Ha nagyon sarkítva akarunk fogalmazni, akkor a megvalósult totalitarizmusban társadalmi élet gyakorlatilag egyáltalán nem létezett. A totalitárius uralom lényege, vagyis a *gonosz* radikálisan új formája a koncentrációs táborban testesül meg, ahol elpusztítják az ember egész személyiségét. A totalitárius rendszer

¹⁸ Ian KERSHAW–Moshe LEWIN (szerk.): *Sztálinizmus és nácizmus: Diktatúrák összehasonlítása*. Szukits Könykiadó, Budapest, 2005. 11.

¹⁹ Jerry F. HOUGH: The “Dark Forces”, the Totalitarian Model and Soviet History. *Russian Review*, 1987. október. 398.

felfogható úgy, mint egyetlen nagy koncentrációs tábor, amelynek célja az ember megfosztása egyéniségétől és szabad akaratától, és az individuumok átalakítása a „dolgozók konformista nyájává”. A totalitarizmussal szembeszálló nyugati demokráciák így válnak egyetemes emberi értékek hordozóivá (és persze ez igazolja kérelhetetlen antikommunizmusukat is).

Ez a modell teljes mértékben figyelmen kívül hagyta a sztálini társadalom realitásait. Hogy csak egyet említsek, az elmáradott infrastruktúra eleve lehetetlenné tette a totalitárius ellenőrzés gyakorlati megvalósítását. Szintúgy nem került sor a sztálini politika ingadozásainak vizsgálatára; ezért úgy tűnt, mintha Sztálinnak vagy egyáltalán nem lenne szüksége arra, hogy figyelembe vegye ellenfeleinek reagálását, vagy éppen ellenkezőleg, nemcsak figyelembe veszi, hanem döntéseibe is belekalkulálja a várható reakciókat. Így a szovjet politika nem egyéb, mint egyetlen nagy terv kibontakozása, amelynek Sztálin minden részletét előre ismeri. Hogy ez mennyire nem volt így, azt ma már rengeteg dokumentum és tanulmány bizonyítja; hogy csak egyet említsünk, a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése és a második világháború katasztrofális szovjet vereségei éppen nem Sztálin tévedhetetlenségét bizonyítják.

Arendt még csak a nácizmust és a sztálinizmust tartotta totalitáriusnak; a hrucsovi politika számára azt bizonyította, hogy a kommunista rezsimek képesek bizonyos adaptációra. Az elmélet számos későbbi követője kevésbé differenciált világképben gondolkodott.

Megemlíthetjük itt Carl J. Friedrich és Zbigniew Brzeziński nevét, akik 1956-ban publikálták a *Totalitárius diktatúra és autokrácia* című könyvüket,²⁰ és ugyanabban az évben jelent meg Brzeziński önálló munkája *Állandó tisztogatás: a szovjet totalitarizmus politikája* címmel.²¹ Friedrich szerint öt feltétele van annak, hogy egy társadalom totalitárius legyen: az élet minden területét lefedő hivatalos ideológia, amelyet minden lakosnak

²⁰ Carl J. FRIEDRICH–Zbigniew K. BRZEZIŃSKI: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, Cambridge, 1956.

²¹ Zbigniew K. BRZEZIŃSKI: *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism*. Harvard University Press, Cambridge, 1956.

kötelező érvényüként kell elfogadnia; az egyetlen engedélyezett tömegpárt (a teljes lakosság legfeljebb 10%-a), amelynek tagjai fanatikus hűséggel ragaszkodnak a párthoz, és alárendelik magukat a centralizált, hierarchikus struktúrának, élén a mindenható vezérrel; a fegyveres erők feletti monopólium és technikai ellenőrzés; a tömegkommunikáció eszközei feletti monopólium; illetve a hatékony terrorrendszer, amely véletlenszerűen választja ki az aktuális „ellenségeket”, és szisztematikusan él a pszichikai megfélemlítés eszközeivel.²² A Brzezińskivel közös munka ehhez még hozzátett egy hatodik pontot, a központosított irányított gazdaságot. Brzeziński önálló munkájában nem használta ugyan a hatpontos modellt, hangsúlyozta azonban, hogy lényegi tévedés az autokráciát a totalitarizmussal összekeverni. Részletesen tárgyalta a totális mobilizálás formáit, az erőforrások állami kisajátítását, az ellenzék felszámolásának módszereit. A legnagyobb veszélynek Brzeziński az ember erkölcsi lényére irányuló fenyegetést és a mindent átható terrort tekintette, ami kifejezi a rendszer lényegét.

Elméleti hiányosságai ellenére a totalitárius paradigma számos olyan tézist hagyott az utókorra, amelyek cáfolata több nemzedék szovjetológusának is elegendő munkát adott. A „revizionistának” nevezett történetírói iskola (amely a totalitárius modell revideálására való törekvéséről kapta a nevét) valójában rendkívül heterogén irányzatokat takar. Az alábbiakban csak felsorolásszerűen jelzem a totalitárius iskola legfontosabb, revízióra szoruló állításait a teljesség igénye nélkül:

- a marxizmus, a bolsevizmus és a sztálinizmus történetileg és logikailag egy fejlődési láncot alkot (ezen alapul az evolúciós modell);
- a bolsevik párt monolitikus, zárt rendszerré alakítja át a hatalmat (a politika *input* oldalának kiiktatásával);
- az állam behatol a társadalomba és felszámolja a társadalmi élet minden létező formáját;
- a terror és a tömeges represszió megtervezett, végig a párt (és Sztálin) irányítása alatt áll;

²² Carl J. FRIEDRICH (szerk.): *Totalitarianism*. Harvard University Press, Cambridge, 1954. 52–53.

- az egész vagy akaratától megfosztott báb vagy maga is fanatizált hívő, aki képtelen bármilyen ellenvélemény kifejezésére, és csak passzív szemlélője az eseményeknek;
- a kommunista párt a szovjet rendszer egyedüli szereplője.

Érdemes megjegyezni, hogy a revizionista történészek minden erőfeszítése ellenére sokáig élt a nyugati köztudatban a totalitárius iskola által kialakított Kelet-Európa-kép (különösen az akaratától megfosztott ember mítosza). Ezt a civilizációs rasszizmust Kelet-Európában sokan elfelejtik, amikor olyan lelkesen átveszik ezt a hidegháborúból megmaradt nyugati legitimációs ideológiát.

A revizionisták

A Sztálin halálát követő desztalinizáció és a hrucsovi olvadás új kérdések elé állította a nyugati szovjetológusokat, hiszen a totalitáriuselmélet ennek a folyamatnak éppen az ellenkezőjét állította. Emellett feltétlenül meg kell említeni, hogy felnőtt egy új nemzedék, amelynek tagjaira hatott a hippimozgalom, az újbaldali fellendülés és a vietnámi háború elleni tiltakozás: megerősödött a baloldali gondolkodás.

Ahogy fentebb már jeleztem, a „revizionista iskola” sokkal inkább volt egy rendkívül sokféle irányzat lazán összekapcsolódó halmazának a gyűjtőneve, mint egy egységes paradigma. Az ide tartozó történészek – amellett, hogy valamennyien kritizálták a totalitárius modell Sztálin-képét – korántsem voltak ilyen egységesek a sztálinizmus jelenségének új meghatározásában. Az irányzatok közötti különbségeket növelte, hogy az elméleti keret módszertani meghatározottságot is jelentett. Míg a revizionisták első nemzedéke – noha letért a totalitárius útról – arra törekedett, hogy felállítson egy hasonlóan elméleti modellt, amelyből levezethető a szovjet történelem, és továbbra is csak a makrostruktúrák vizsgálatára koncentrált, a következő nemzedéknél előtérbe kerültek az olyan alternatív módszertani irányzatok, mint a társadalomtörténet, a történeti antropológia, a feminizmus, a kulturális antropológia, a mikrotörténelem vagy az *oral history*. Az

alábbiakban bemutatom és kritikailag értékelem a jelentősebb revizionista irányzatokat.

A revizionisták első nemzedéke a totalitárius iskola azon állítását vette górcső alá, hogy a marxizmus, a bolsevizmus és a sztálinizmus között történeti és logikai folytonosság van. Megközelítésük sokban rokon Trockij thermidorelméletével. A sztálinizmus náluk nem a bolsevik forradalom beteljesülését, hanem éppen ellenkezőleg, a végét jelenti: a forradalmi hagyományokkal való szembefordulást, egyfajta konzervatív-bürokratikus fordulatot. Ezt az értelmezést Trockij után a legeredetibb módon Moshe Lewin fejtette ki. Lewin szerint a cári Oroszország két, egymástól igen eltérő társadalmi formációt foglalt magában: az egyik oldalon megjelent egy dinamikusan növekvő kapitalista szektor, míg a másik oldalon megmaradt a prekapitalista, feudális jellegű intézményrendszer. A bolsevik forradalom mindkét oldalt felszámolta, vagyis lényegében radikálisan „leegyszerűsítette” a társadalmat. A homogenizált, vidéki és félig írástudatlan népességnek a kontextusában győzedelmeskedtek a bürokratikus elemek a forradalmi hagyományok felett. A sztálini fordulat tehát nem szocialista, hanem etatista jellegű volt, és bizonyos értelemben visszakanyarodott a cári Oroszország hagyományaihoz: „A forradalom utáni helyzet valójában nem csökkentette, hanem növelte az állami beavatkozás és az autokratikus hatalomgyakorlás esélyeit. Az egész társadalmi mátrix táplálta ezt az autokráciát. A kormánygépzet, noha nem mentesült az egész országra kiterjedő társadalmi-gazdasági hanyatlástól, még mindig képes volt arra, amire a társadalom nagy része nem: hogy felhasználja a huszadik század eszközeit uralma biztosítására és saját céljainak megfogalmazására modern, nemritkán tudományos köntösben. Mindez szinte spontán és természetes módon segítette elő az autokratikus viszonyok kialakulását. Ezt tapasztaljuk az október utáni kormányzat minden területén, a pártot is beleértve: az irányítás és az adminisztratív uralom természetes letéteményese a bürokrataréteg, függetlenül társadalmi eredetétől. Ha valami, ez a trend folytatódott és érte el tetőpontját a »magas sztálinizmusban«. Paradox módon, noha a szocialista ideológia sokakat szembefordított a sztálinizmussal, mások ugyanabban az ideológiában találtak igazo-

lást a kemény kéz politikájára és a parancsuralmi módszerekre, melyeket azok hivatottak gyakorolni, akik a legjobban tudják, mi a jó a néptömegeknek, és akik nem hagyják, hogy megzavarják a fejüket a történelmi fejlődés bonyolult koncepciói.”²³

Lewin egyértelműen ellenforradalomként határozta meg a sztálinizmust, s lényegében megismételte Trockijnak azt a tézisé, hogy Sztálin szembefordult az októberi forradalom örökségével, és megfosztotta a bolsevik ideológiát annak szocialista tartalmától. Miközben az október előtti leninizmust is megkülönböztette Lenin október utáni politikájától (amikor az orosz elmaradottság kontextusában olyan kompromisszumokra kényszerült, amelyek alapvetően idegenek voltak a marxizmustól), az igazi éles cezúrát, vagyis a marxizmussal való teljes szakítást a sztálini fordulatban eredeztette: „Az eredeti leninizmushoz képest Sztálin nemcsak stratégiát váltott, hanem egészen más célok felé orientálta a rendszert. Eltűnt az a program, hogy felépítenek egy új társadalmat, amelyben megszűnik az állam és az osztály, és a társadalmi fejlődés során megvalósul a »szocializmus«, ahogyan Marx, Engels, Lenin és sok nyugati szocialista értelmezte ezt a fogalmat. Ehelyett mindent »államosítottak«, vagyis a gyakorlatban létrehoztak egy hatalmas, diktatórikus államot, hogy fenntartsa az új osztályrendszert és privilégiumokat, amelyeket az erőltetett iparosítás kialakított. Ezért lehetséges törésről beszélni nemcsak a forradalom előtti és utáni leninizmus, hanem a sztálinizmus vonatkozásában is. A forradalom utáni leninizmus autokratikus politikai rendszerben, diktatúrában gondolkodott ugyan, de széles és heterogén társadalmi bázis alapján, és antiszocialistának bélyegezte és elutasította a szuperállamosítás sztálini programját. Ezt a lenini vonalat képviselte később Buharin.”²⁴

Lewin értelmezési keretének problémája, hogy túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a folytonosság elemeinek a cárizmus és a sztálinizmus között, miközben figyelmen kívül hagy olyan fontos különbségeket, mint például a társadalmi struktúra teljes átalakulása a sztálini forradalom alatt. A volt uralkodó osztályok

²³ Moshe LEWIN: *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia*. Methuen, London, 1985. 311–312.

²⁴ Uo. 207.

megsemmisítése, a kollektivizálás, a kuláktalanítás, a „burzsoá értelmiség” elleni kampány vagy a sztálini káderpolitika azonban – ha torzított formában is – kifejezett egy olyan ideológiát, amelynek deklarált célja volt a társadalmi egyenlőség és a régi osztályok eltörlése. A sztálini forradalom „betetőzte” az októberi forradalommal elindult óriási társadalmi átalakulást, amely – ahogy a fenti, címszavas felsorolás is mutatja – lényegesen több mindent foglalt magába, mint egy agrártársadalom urbanizálását. A társadalmi struktúrának ez a radikális átalakulása azonban teljesen kima-
rad Lewin munkáiból.

Érdemes felidézni Carr szavait: „1967-ben a szovjet munkás, de még a szovjet paraszt is teljesen más ember volt, mint apja vagy nagyapja 1917-ben.” A sztálinizmusnak a konzervatív fordulat-
tal, az „archaikus” társadalmi viszonyok helyreállításával való azonosítása kizárja azoknak a forradalmi elemeknek a felfedezését, amelyek igenis „mássá” tették a kor emberét, mint a cári Oroszország alattvalóit. Lewin mint meggyőződéses szocialista elutasította, hogy „szocialistának” nevezze a sztálini rendszert; ez az előítélet azonban megakadályozta abban, hogy ne csak a sztálinizmus etatista vonásait vegye észre, hanem a létező szocialistákét is. A sztálinizmus mint ellenforradalom tétele az ideológiai-kulturális dimenzió kirekesztésével éppen olyan redukciónak bizonyult, mint a csak gazdasági jellegű vizsgálódás. Azt is mondhatjuk, hogy miközben a totalitárius paradigma túlságosan komolyan vette a forradalmi ideológiát, a trockista eredetű thermidorelmélet korlátja éppen az volt, hogy túlságosan lebecsülte azt.

A sztálinizmus mint ellenforradalom tézisének egy továbbfejlesztett változatát találjuk Stephen F. Cohen munkáiban. Cohen számára a NEP volt a sztálinizmus valódi alternatívája, amelyben benne rejtett egy egészen más kibontakozás lehetősége: „A társadalmi pluralizmus tiszteletben tartása, a társadalmi harmóniára és a törvénytiszteletre helyezett hivatalos hangsúly miatt a NEP a sztálinizmus alternatívájaként modellül szolgálhatott volna a liberális kommunista rend hívei számára.”²⁵ Cohen, Lewinhez ha-

²⁵ Stephen F. COHEN: *Bukharin and the Bolshevik Revolution. A Political Biography*. Oxford University Press, New York, 1974. 273.

sonlóan, Buharinban ismerte fel a „lenini út” igazi örökösét (nem foglalkozott az olyan aprósággal, hogy a kvázi liberális szocialistának meggett Buharin soha nem gondolkodott többpártrendszerben). Cohent Buharin rehabilitálásának szándéka a történelem utólagos racionalizálásához vezette: szerinte Buharin legyőzhetett volna Sztálint, ha vállalja azt, hogy a sztálini politikával elégedetlen tömegekhez fordul. Ő azonban, mondja Cohen, túlságosan hitt a pártban ahhoz, hogy az „utcára” vigyen egy politikai vitát. A történelemnek ez az utólagos racionalizálása különösen a glasznoszty időszakában lett népszerű, amikor a NEP úgy jelent meg, mint a glasznoszty történeti előzménye és egyfajta ideológiai igazolása. Azt nem tudjuk, hogy a NEP fennmaradása milyen alternatívát jelentett volna, azt azonban igen, hogy a Szovjetunió liberalizálásának kísérlete a kapitalizmus restaurációjával végződött. Ebben az összefüggésben különösen vitatható a sztálinizmus mint ellenforradalom tézise.

Az 1980-as években módszertani paradigmaváltás történt. Számos kutató szakított azzal a felfogással, hogy a Szovjetunióban az állam „bekebelezte” a társadalmat, és a vizsgálódás körét az utóbbira is kiterjesztette. Sheila Fitzpatrick, a társadalomtörténeti iskola kiemelkedő képviselője, megfogalmazta a „sztálinizmus mint forradalom” tézisének egy új változatát: szerinte téves az a feltetelezés, hogy a sztálinizmus „felülről irányított” forradalom volt, mivel „alulról” is komoly társadalmi erők támogatták. Fitzpatrick „kulturális forradalomként” definiálja a sztálinizmust, amely sokak számára beteljesítette az októberi forradalom ígéretét. Ez a forradalom magában foglalt egy olyan osztály alapú oktatási programot, amely munkás–paraszt származású fiatalok tömegei előtt nyitotta meg az egyetemeket, és a régi „burzsoá szakembereket” felváltotta egy saját nevelésű, új káderréteggel. Ez az újonnan felemelkedő elit volt a sztálinizmus legfőbb társadalmi bázisa: „A harmincas években végbement iparosítás Sztálin kezdeményezése nélkül is nagyarányú felfelé irányuló mobilitást hozott. Sztálin értelmiségpolitikája nem pusztán fokozta ezt a tendenciát, hanem nagymértékben ki is használta az elitváltás társadalmi következményeit. Valószínűnek látszik, hogy a sztálini Oroszországban hasonló folyamat zajlott le, mint korábban az Egyesült Államokban,

melynek eredményeképpen sok állampolgár a kormányzati rendszerrel hozta összefüggésbe egyéni felemelkedését. Ennek a feltételezett kapcsolatnak döntő szerepe volt a rendszer legitimálásában. Az új elit gondolkodásában a *self-made man* büszkesége a rendszernek való személyes lekötelezettség érzésével keveredett, hiszen a kulturális forradalom (és Sztálin) adta meg a lehetőséget, hogy felemelkedjenek.”²⁶

Fitzpatrick szerint 1932-ben nemcsak a „kulturális forradalom” ért véget, hanem az egész októberi forradalom is. Az új elit egyfajta „középosztályá” alakult, amely, szakítva a forradalmi idők radikalizmusával, elsősorban saját hatalma és privilégiumai konzerválására törekedett. A harmincas évek végén megnyílt mobilitási csatornákat ezért sorban lezárták, és az új elit berendezkedett pozíciója védelmére és átörökítésére. A sztálini forradalom a harmincas évek közepére ellenforradalomba csapott át.

Sheila Fitzpatrick munkássága kétségtelenül úttörőnek tekinthető a „sztálini forradalom” fogalmának kiterjesztésében és annak felismerésében, hogy a jelenség a szovjet társadalmi élet jóval szélesebb területeit fogta át, mint a Politbüro vagy a kommunista párt. Fitzpatrick tudományos kutatásaival is igazolta, hogy a szovjet emberek korántsem voltak akaratuktól megfosztott bábok vagy az események passzív szemlélői, hanem aktívan részt vettek a rendszer kialakításában, és sokuknak nagyon is racionális oka volt arra, hogy október örökségét lássa a sztálinizmusban. Fitzpatrick érdeme, hogy felismerte a sztálinizmus forradalmi jellegét, amely immár nem a „felülről végrehajtott” forradalomra korlátozódik, hanem magában foglal egy széles tömegbázissal rendelkező társadalmi átalakulást. Érdekes azonban, hogy Fitzpatrick, miközben rendkívül közel jutott a sztálinizmus civilizációként való értelmezéséhez, az 1980-as években megjelent írásaiban igen leszűkített kultúra- és ideológiafogalommal dolgozott.²⁷ Így azután a sztálini „kulturális forradalom” lényegében

²⁶ Sheila FITZPATRICK: *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*. Cornell University Press, Ithaca, 1992. 181–182.

²⁷ Későbbi műveiben Fitzpatrick is egyre közelebb kerül a „sztálinizmus mint civilizáció” paradigmájához. Lásd például *Mindennapi sztálinizmus* című könyvét. (Sheila FITZPATRICK: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, New York, 1999.)

az elitváltással azonosult, mint ahogyan a „szocialista” ideológia is csak annyiban volt jelen Fitzpatrick akkori írásaiban, mint a munkás–paraszt származású fiatalok felfelé irányuló mobilitásának eszmei igazolása. Miközben elvben kész volt elismerni, hogy a „kulturális forradalom” az élet minden területére kiterjedő forradalmat jelentett, mobilitástézise szerint ez a forradalom csak a társadalom legfelsőbb szegmensében érvényesül. Ezen az alapon kerülhet egymás mellé a szovjet káder és az amerikai *self-made man*, teljesen figyelmen kívül hagyva a két társadalom eltérő ideológiai és kulturális kontextusát (Fitzpatrick egyenesen egy sztálini *New Deal*-ről beszél). A megkülönböztető kontextus nélkül azonban a sztálini „kulturális forradalom” is nehezen értelmezhető.

Az 1980-as évektől egyre inkább előtérbe kerültek azok a társadalomtörténeti, antropológiai irányultságú megközelítések, amelyek a mikrotörténeti vizsgálódásokból kiindulva támadták a nagyszabású elméleteket. Az új revizionisták különösen azt a tézist igyekeztek cáfolni, hogy a sztálinizmus alatt megszűnt minden kommunikáció az állam és a társadalom között, és az utóbbinak semmi lehetősége nem volt „visszabeszélni”. A dokumentumok és visszaemlékezések azonban rávilágítanak arra, hogy a szovjet társadalomban is létezett „közvélemény”, és a hatalom valójában igen sokféle csatornán keresztül kommunikált állampolgáraival. Az esettanulmányok azt is feltárják, hogyan befolyásolták a helyi sajátosságok a központban hozott döntéseket; mivel a centrum nem ellenőrizhetett mindent, igen sokszor éppen a helyi folyamatok dinamikája határozta meg egy-egy döntés kimenetelét.

A centrum–periféria problematika különösen előtérbe került azokban az antropológiai indíttatású munkákban, amelyek szerzői a kollektivizálás és a kuláktalanítási kampány belső dinamikáját tanulmányozták. Lynne Viola érdekes tanulmányban mutatja be a helyi pártbizottságok szerepét a kollektivizálás végrehajtásában, illetve azt az alulról gerjesztett dinamikát, amely elősegítette a terror terjedését.²⁸ De olyan eseteket is feltár, amikor a helyi közösség befolyására hagyományosan marginálisnak vagy deviánsnak számító csoportok estek áldozatul a kuláktalanítási

²⁸ Lynne VIOLA: *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. Oxford University Press, New York–Oxford, 1987.

kampánynak, így például kicsapongónak számító asszonyok vagy férjezetlen tanítónők.²⁹ Lynne Viola kutatásai szemléletesen mutatják be, hogy nemcsak a helyi pártszervezetnek, hanem a helyi közösségnek is volt befolyása a kampány alakulására, és még ebben a kiszolgáltatott helyzetben is léteztek visszacsatolási lehetőségek. A periférián élő paraszti közösség is folytatott párbeszédet a hatalommal, és nemritkán effektíve befolyásolta a helyi szintű döntéseket.

Hasonló eredményekre vezettek a gyári munkásokról készített, többnyire szintén antropológiai indíttatású tanulmányok. Miközben sokáig szinte megkérdőjelezhetetlennek tetszett az a totalitárius paradigmában gyökerező tézis, hogy a sztálinizmus a munkásokat a rabszolgák szintjére süllyesztette, a revizionista történészek az 1980-as években ismét „felfedezték” a korszak szovjet munkásosztályát, amely gyakran nem csak gyári szinten volt képes nyomást gyakorolni a döntéshozásra. Vladimir Andrle például részletesen bemutatja, hogyan befolyásolta a „burzsoá szakemberek” elleni kampányt a munkásosztály és a mérnökök közötti viszony, illetve hogy milyen elidegenítő hatása volt az 1930-as évek teljesítménynyomozó intézkedéseinek (ezek közé tartozott például a bérek nivellálásának megszüntetése).³⁰ Kuromiya azokat a komplex alkufolyamatokat elemzi, amelyek segítségével a gyárak megpróbálták a munkaerőt (és munkafegyelmet) biztosítani az ötéves terv kezdeti káoszában, amikor tömeges volt a munkaerő-vándorlás.³¹ A sztahanovista mozgalmat vizsgáló Siegelbaum felhívja a figyelmet arra, hogy ez nem pusztán anyagi természetű juttatásokat jelentett, hanem sokszor éppen a hatalomhoz szólás privilégiumát.³² Sok sztahanovista munkás érezte feljogosítva magát arra, hogy társai véleményét is kifejezze,

²⁹ Lynne VIOLA: *The Second Coming: Class Enemies in the Soviet Countryside, 1927–1935*. In: J. Arch Getty–Roberta Manning (szerk.): *Stalinist Terror: New Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

³⁰ Vladimir ANDRLE: *Workers in Stalin's Russia: Industrialization and Social Change in a Planned Economy*. St. Martin's Press, New York, 1988.

³¹ Hiroaki KUROMIYA: *Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928–1932*. Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

³² Lewis H. SIEGELBAUM: *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941*. Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

és ez a vélemény gyakran nem is volt olyan hízelgő a hatalomra. Siegelbaum egy későbbi tanulmányában több példát említ arra, amikor kolhozokban dolgozó élmunkások kritizálták a termelési gyakorlatot, vagy az egész kollektíva nevében fordultak kéréssel a kormányhoz valami olyan árucikkért, amelyben hiányt szenvednek.³³ A munkásosztály éppúgy megtalálta a hatalomhoz szólás alternatív csatornáit, mint a parasztok, és nemritkán országos szinten is képes volt befolyásolni a döntéshozatalt.

Külön fejezetet érdemelne a totalitárius paradigma központi elemének, a mindent átható terrornak a revíziója; mint tudjuk, Arendt azt állította, hogy a terror a legfontosabb közös elem a náci Németország és a Szovjetunió politikájában.³⁴ Mivel ezzel a témával egy másik tanulmányban foglalkoztam, e helyütt csak a legfontosabb revizionista szerzők téziseinek vázlatzerű összefoglalására törekszem.³⁵ Gábor Tamás Rittersporn és J. Arch Getty tett talán a legtöbbet annak a tézisnek a revidálásáért, hogy a „nagy terror” előre átgondolt és minden apró részletében eltervezett „akciósorozat” volt, amely végig Sztálin ellenőrzése alatt állt. Rittersporn egy kitűnő könyvben és több tanulmányban mutatta be, mennyiben volt „öngerjesztő” ez a folyamat, és hogyan vált az összeesküvésben való általános hit egyre újabb és újabb összeesküvések generátorává.³⁶ A terror – mondja Rittersporn – korántsem a hatalom totalitásából, hanem éppen ellenkezőleg, az instabilitásából fakadt.³⁷ Rittersporn szerint a pártapparátus rendes körülmények között is nehézkesen működött, krízishelyzetekben pedig gyakorlatilag megbénult, és egyfajta „feudális anarchia” vagy „intézményesített polgárháború” alakult ki a társadalomban, amely során a legtöbb, amit a funkcionáriusok megtehettek, az volt, hogy megpróbálják menteni a saját bőrüket.

³³ L. H. SIEGELBAUM: „Dear Comrade, You Ask What We Need: Socialist Paternalism and Social Rural Notables in the mid-1930s.” *Slavic Review*, 1998/2.

³⁴ Hannah ARENDT: *The Concentration Camps*. I. m. 747.

³⁵ BARTHA Eszter: Sztálinizmus és terror: régi és új irányzatok az angolszász historiográfiában. In: Krausz Tamás: *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. I. m. 62–83.

³⁶ Gábor Tamás RITTERSPORN: *Stalinist Simplifications and Soviet Complications: Social Tensions and Political Conflicts in the USSR 1933–1953*. Harwood Academic Publishers, Harwood, 1988.

³⁷ Gabor Tamas RITTERSPORN: *Rethinking Stalinism*. *Russian History*, 1984/4.

Ritterspornhoz hasonlóan J. Arch Getty is úgy látja, hogy a pártapparátus korántsem volt az a szigorúan centralizált és olajozottan működő, mindenben a vezér akarátának alárendelt gépezet, ahogyan a totalitárius modell ábrázolta; az ügyintézés, különösen vidéken, inkább kaotikusnak volt mondható (a párttagsági könyveket például elképesztően nagy arányban hamisították).³⁸ Getty felhívta a figyelmet a centrum és a periféria közötti kommunikáció hiányosságaira és arra, hogy gyakran éppen az elégtelen ellenőrzés tudata töltötte el a centrumot az állandó fenyegetettség érzésével, amely aztán a tömeges represszióba torkollott: „Helyi szinten (ahol a lakosság a leggyakrabban érintkezik a kormánnyal) a politikai adminisztrációt az inkompetencia és a teljes kulturális elmaradottság jellemezte. A helyi ügyintézés gyakran a populáris paraszti kultúrához hasonlított, amely nehézkesen és félszívvel próbált modern bürokráciára emlékeztetni. Minél kevesebbet tudott a központ a helyi ügyekről, annál kevésbé tudott beavatkozni, és a moszkvai pártvezetők sok időt fecsekeltek el azzal, hogy utánajárjanak, mi történik a provinciákban. Mindig konfliktussal járt, ha a központ megpróbálta megrendszabályozni és ellenőrzése alá vonni a helyi pártszervezeteket.”³⁹

Robert Thurston azt a totalitárius tézist cáfolja, hogy a terror a szovjet társadalom és mindennapok egészét áthatotta.⁴⁰ Szerinte a szovjet vezetésnek nem állt szándékában terrorizálni a lakosságot, és nem is volt szüksége a félelemre ahhoz, hogy uralmon maradjon. Több ember hitt a belső ellenség létezésében, mint amennyi félt tőle, és milliók önként vettek részt a rendszer állandó kampányaiban. Thurston szerint kevesen jutottak el odáig, hogy megkérdőjelezzék a rendszert és az állandó ellenségkeresés gyakorlatát. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a szovjet lakosoknak nem volt meg a képessége vagy a lehetősége arra, hogy önállóan formáljanak véleményt. „A vizsgált korszak bármely időszakára igaz, hogy az államtól való félelem kevésbé volt jelentős,

³⁸ J. Arch GETTY: *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered 1933–1938*. Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

³⁹ Uo. 198.

⁴⁰ Robert THURSTON: *Life and Terror in Stalin's Russia 1934–1941*. Yale University Press, New Haven–London, 1996.

mint a hatóságokba és az ellenségkeresésbe vetett hit. Ahogyan sok túlélő is elmondja, a lakosság támogatta a rendszer erőfeszítéseit, hogy leleplezze a szabotőröket. 1939–1941-ben, miközben a városi lakosság számottevő része nyilvánította ki hazafiasságát és támogatta a sztálini vezetés céljait, a szovjet állampolgárok mindvégig megőrizték azt a jogot és képességet, hogy helyzetük sok fontos aspektusát kritizálják.⁴¹

Végezetül érdemes visszatérni a mindenható, mindent előrelátó és mindent mozgató vezér mítoszára, amely a mai Sztálin-életrajzokban is megjelenik. Mint láttuk, a revizionista történeszek munkáinak legfontosabb következtetései a következők: a „nagy terror” nem volt megtervezett; a terror inkább a hatalom instabilitásából, mintsem totalitásából fakadt; a fejletlen infrastruktúra és a pártapparátusban uralkodó zűrzavar technikailag is lehetetlenné tette a mindenre kiterjedő ellenőrzést; valójában volt párbeszéd a hatalom és a lakosság között; a szovjet emberek az egész korszak folyamán megőrizték azt a képességet, hogy kritikai véleménynek adjanak hangot; az emberek komolyan vették a szocialista ideológiát, hiszen a legtöbb rendszerellenes kritika az eredeti bolsevik program védelmében fogalmazódott. Ugyanakkor ezek a történeszek a mindenható Sztálin mítoszáat is megkérdőjelezték. Ennek a mítosznak az érdekessége, hogy noha a nyugati szovjetológiát nehezen lehetne azzal vádolni, hogy a szovjet propaganda hatása alá került, a totalitárius paradigma Sztálin-képe sok rokon vonást mutat a diktátor „hivatalos” imázsával. Ahogyan erre például Getty is rámutat: „Sztálin kegyetlen volt, de mégis ember, aki nem rendelkezett a jövőbe látás képességével, és még kevésbé volt képes a jövőt tetszése szerint alakítani. Nem volt a tervezés nagymestere, és a harmincas évek előtti és utáni politikájának elemzése azt mutatja, hogy a kollektivizálástól a külpolitikáig igen sok kérdésben ingadozott.”⁴² Tudományos érvük nem lévén, a totalitárius iskola képviselői morális alapon kívánták megtámadni a revizionista történeszek munkáját, azzal vádolva őket, hogy „mentegezni” próbálják Sztálint és a sztáliniz-

⁴¹ Uo. 163.

⁴² J. Arch GETTY: The Politics of Repression Revisited. In: J. Arch Getty–Roberta Manning: i. m. 62.

must.⁴³ Az ilyen vádak különböző fogalmi és logikai csúsztatásokon, vagy nemritkán durva hamisításon alapulnak. Sztálin morális felelőssége vitán felül áll valamennyi revizionista történész munkájában. Tévedhetetlensége és mindenhatósága azonban nagyon alapos revízióra szorul. A Sztálin-kultusz hosszú és dinamikus folyamat integráns részeként alakult ki, és megformálásában éppúgy szerepet játszott a népi képzelet, mint a pártpropaganda. Ennek a folyamatnak a legfontosabb eredménye, hogy az eredeti szocialista program helyett a létező államszocializmus valósult meg Kelet-Európában. Összetevőinek vizsgálata tehát nem a diktátor mentegetését szolgálja, hanem egy rendkívül ellentmondásos korszak megismerését segíti elő.

A sztálinizmus mint civilizáció

Ahogy már fentebb is jeleztem, nem lehet pontos határvonalat húzni a revizionisták és a sztálinizmust „civilizációként” felfogó történetírók között, hiszen az előbbieik közül sokan – különösen a második generáció tagjai – eljutottak ehhez a paradigmához. A nyugati szerzőket általában nem lehet „szélsőbalos” nézetekkel vádolni, pontosabban: az angolszász akadémiában az államkapitalizmus tézise vert gyökeret az „eretnek” oldalon. Ezt a tézist a kelet-európai baloldalon sok jeles szerző vitatja. E helyütt nem mutathatom be ezt az elméletileg nagyon messze ágazó vitát; csak jelezni szeretném, hogy jómagam azokkal értek egyet, akik az „államszocializmus” meghatározást tartják leginkább adekvátnak a rendszer jellegének megragadására. A sztálinizmus mint civilizáció paradigmája némely tekintetben rokonságot mutat az „államszocializmus” meghatározással – noha természetesen nem szabad eltúloznunk az angolszász szerzők revizionizmusát.⁴⁴

⁴³ Magyar nyelven lásd például Robert Conquest választ Wheatcroft tanulmányára. In: KRAUSZ Tamás: *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. I. m. 142–161.

⁴⁴ A rendszerváltás utáni magyar szakirodalom jelentős része politikai legitímációs érdekeket és nem tudományos szempontokat tart szem előtt, éppúgy, mint korábban, amikor ellenkező előjellel kellett a létező szocializmus előnyeit bizonyítani. Az elméleti igényű vitákhoz lásd SZALAI Erzsébet: *Az első válaszkísérlet: a létezett szocializmus – és ami utána jön...* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004;

Az amerikai szovjetológiában Stephen Kotkin fejtette ki legkövetkezetesebben a fenti paradigmát.⁴⁵ Magnyitogorszkról írott munkájának legfontosabb szellemtörténeti forrásai Foucault, Fitzpatrick és Lewin művei. Az általa művelt társadalomtörténet metodológiáját Foucault művéből kölcsönzi, aki elsősorban azokra a folyamatokra koncentrált, amelyeken keresztül az egyének alárendelik magukat az államhatalomnak. Foucault azonban – mondja Kotkin – nem szentelt elég empirikus figyelmet az ellenállás különböző formáinak, amit pedig a legfontosabbnak tartott a modern szubjektivitás kialakulásában. Magnyitogorszk felépítéséről írott monográfiájában tehát a szubjektivitás analizését a mindennapi élet politikájára is kiterjeszti. Átveszi Foucault-tól azt a tézist, hogy a hatalom nem pusztán a központi államapparátusban lokalizálódik, még akkor sem, ha formálisan mindent az állam részének tekintettek. Az államhatalom mellett kialakultak azok a hatalmi mechanizmusok, amelyek egyszerűbb szinten ugyan, de éppolyan hatékonyan segítettek fenntartani az államot, mint például a rendőrség: „A Sztálin alatti Szovjetunióban csakúgy, mint a modern Franciaországban az állam megértette, hogy hatalma az állampolgárok karakterén és viselkedésén nyugszik.”⁴⁶

Fitzpatricktól veszi át Kotkin azt a tézist, hogy a sztálini forradulat valójában inkább forradalom, mint ellenforradalom volt, és kiteljesítette az októberi forradalommal elkezdődött társadalmi átalakulást. Míg azonban Fitzpatrick 1980-as években született munkáiban ez az átalakulás az elitekre korlátozódott, Kotkin a maga totalitásában értelmezi Fitzpatrick tézisét, és azt állítja, hogy a sztálinizmus nemcsak makroszinten változtatta meg a társadalom szerkezetét, hanem a mindennapi élet mikroszintű stratégiáit is forradalmasította. Ezért mondhatja Kotkin: „A sztálinizmus nem pusztán politikai rendszer volt, és még kevésbé

KRAUSZ Tamás–SZIGETI Péter (szerk.): *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2007.

⁴⁵ Stephen KOTKIN: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkeley, 1995.

⁴⁶ Uo. 23.

Sztálin egyeduralma. Egyfajta értékrendszert jelölt, társadalmi identitást és életmódot.”⁴⁷

Végezetül Lewin munkáin alapul az a gondolat, hogy a társadalmi átalakulás legfontosabb eleme a sztálini fordulattal megindult urbanizáció volt. Emberek milliói kényszerültek korábbi életkörülményeik olyan radikális megváltoztatására, amely önmagában is forradalmat jelenthetett. Kotkin felhívja a figyelmet arra, hogy ez nemcsak makroszinten igaz, hanem az empirikus elemzések szintjén is figyelembe kell venni az „élőhely kis taktikáit”.⁴⁸ Az urbanizáció a sztálini forradalom integráns részét képezi, és az „államközpontú társadalmi jólét a maga extrém vagy szocialista formájában is csak ennek kontextusában vizsgálható”.⁴⁹

Kotkin sztálinizmusdefiníciójának legfontosabb eleme az a gondolat, hogy az államközpontú társadalmi jólét, a volt uralkodó osztályok felszámolása, a szocialista igazságosság és az egyenlőségen alapuló társadalom eszményképe komolyan veendő, és mindez integráns része volt a sztálini korszak politikájának és társadalomtörténetének. Lewinnel ellentétben Kotkin úgy látja: a sztálini fordulat nem pusztán azt jelentette, hogy Sztálin ügyesen eltorzította Leninnek a nemzet erejére vonatkozó téziseit és explicite is a nagyorosz imperializmussal kötötte össze a szocializmus felépítését Oroszországban, hanem ha korlátozott formában is, de zászlajára tűzte a szocialista program megvalósítását: „Bármennyire mestere volt is a politikai manipulációknak, aligha sikerülhetett volna megnyernie a szükséges támogatást egy ilyen óriási mobilizációhoz a szocializmus építésének víziója és a tömegek őszinte lelkesedése nélkül. Sok embert magával ragadott egy szebb, egyenlőbb társadalom eszményképe, amelyről úgy tűnt, hogy rövidesen megvalósul. Amikor az 1930-as évtized elkezdődött, az óriási keleti ország úgy érezhette, hogy eljött az ő ideje. Nem voltak hiábavalók az »imperialista háború« és a polgárháború szenvedései, különösen a járványok és az éhínség okozta szörnyű pusztulás. A sztálini forradalomról úgy látszott, hogy második és tartósabb hajnala lesz egy igazságos, tiszta, vidám és gyö-

⁴⁷ Uo. 23.

⁴⁸ Uo. 35.

⁴⁹ Uo. 23.

nyörű Oroszországnak, amelyben az, aki addig senki volt, most minden lehetett.”⁵⁰

Kotkin sztálinizmuskonceptiója szintézisnek tekinthető ugyan (hiszen ahogy az áttekintésben láttuk, elemei a revizionista történészeknél is megjelennek), de mindenképpen igen eredeti szintézisnek. Nagyon kevés revizionista történész jutott el annak megfogalmazásáig, hogy a sztálinizmusban, ha korlátozott mértékben is, de voltak szocialista elemek (mint például a régi kiváltások felszámolása, az állami redisztributív rendszer, a pozitív megkülönböztetésen alapuló oktatáspolitikai, a jóléti állam megteremtése és a társadalmi egyenlőség gondolata), és még kevesebben voltak azok, akik megvizsgálták ezeket az elemeket. Kotkin Magnyitogorszk-könyvének talán legnagyobb érdeme, hogy a kezdetleges jóléti állam kontextusában is vizsgálja a sztálini iparosítás folyamatát, azaz feltárja, hogy a szovjet államépítés makroszintű stratégiáiba hogyan illeszkedtek bele a városi élet részletei, a munkások gondolkodásmódja és társadalmi gyakorlata. Nem célom a jövő lehetséges kutatási irányainak találgatása, de a szocialista jóléti állam újrafelfedezése mindenképpen perspektivikus irányzat lehet.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a sztálinizmus civilizációként való meghatározása elsősorban azért ígéretes, mert az eddigi paradigmák közül a legadekvátabb elméleti keretet nyújtja a sztálinizmus ellentmondásos természetének megragadására. Ez az ellentmondás nem redukálható a gazdasági elmaradottságnak, a fejletlen társadalmi szerkezetnek, az orosz imperializmus vagy a szovjet társadalmi elit lecserélésének (egyébként nagyon reális) problematikájára. A sztálinizmus, ahogyan Kotkin nagyon helyesen írja, értékrendszert, társadalmi identitást és életmódot jelentett. A sztálini „szocializmus” és az ideológia közötti szakadék korántsem mond ellent annak, hogy emberek százezrei őszintén hittek az egyenlősítő társadalom eszményének megvalósulásában.⁵¹

⁵⁰ Uo. 17–18.

⁵¹ Kotkin professzor egy konferencián egyenesen úgy fogalmazott: „Hosszú évek kutatása után kiderült, hogy a kommunisták – tényleg kommunisták voltak!” (*Comparative Studies of Communism: New Perspectives*. Közép-Európai Egyetem, Budapest, 2010. május 27.)

Ez a hit annyira erős volt, hogy a legtöbb „ellenzéki” megnyilvánulás a lakosság körében a szocializmus megvalósulását és nem a kapitalizmus restaurációját kérte számon a sztálini rendszeren. Ha arra törekszünk, hogy a maga teljességében értsük meg a sztálinizmus jelenségét, nem hagyhatjuk figyelmen kívül ezt az ideológiai-kulturális dimenziót.

Ahogy a fenti fejtegetésből is kiderül, a probléma soha nem az volt, hogyan definiáljuk a sztálinizmust, hanem hogy meghatározzuk elméleti keretét. Mivel a rendszer önmagát mindig is a kapitalizmus antivilágaként határozta meg, ez az elméleti keret nem volt és nem is lehetett ideológiailag független a sztálinizmus kutatásában. Ez nemcsak Sztálin belső ellenzékére volt igaz, amely úgy látta, hogy a diktátor elárulta a forradalmat, hanem azokra is, akiknek éppen azért lett ő a főgonosz, mert alatta szilárdult meg az új rendszer, amelyről egy ideig úgy tűnt, hogy a kapitalizmus alternatíváját jelentheti. Ahogyan a paradigmák fejlődési iránya is mutatja, egyre inkább előtérbe kerültek a tudományos szempontok a politikaiak helyett. Teljes semlegességről természetesen nem beszélhetünk, hiszen a szocializmus mint új civilizáció paradigmája is értékválasztást jelent. Ez az értékválasztás azonban a globális kapitalizmus egész korszakában meghatározza majd a kelet-európai államszocializmusok kutatását.

A totalitárius paradigma reneszánsza

Az államszocializmus összeomlása után ismét nagyobb figyelem irányult a totalitarizmusra mint antikommunista ideológiára. Kelet-Európában ma már szinte a hivatalossá vált az a tézis, hogy a nácizmus és a kommunizmus címke egyforma bűnöket takar. A magyar szakirodalmat alaposan körbejárja Rainer M. János tanulmánya; ennek ismertetésétől tehát eltekintek.⁵² Azt viszont érdemes hangsúlyozni, hogy az államszocialista rendszer kriminalizálása gyakran jár együtt a második világháborúban elkövetett rémtettek, illetve a nácik és a velük szövetséges helyi erők mentetésével, vagy legalábbis a helyi elit felelősségének csökken-

⁵² RAINER M. JÁNOS: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet-L'Harmattan, Budapest, 41–78.

tésével a holokausztért. A totalitarizmus paradigmája nagyon is alkalmas nemcsak az államszocialista rezsimre, hanem az egész marxista gyökerű, baloldali eszmerendszer lejáratására, attól függetlenül, hogy a marxizmus, a bolsevizmus és a sztálinizmus közé tett egyenlőségjelet (ez volt a totalitárius modell evolúciós változata) már a revizionisták első nemzedéke megkérdőjelezte. A baloldaliság lejáratása mellett a fasizmus és a kommunizmus egymás mellé állításával a Horthy-korszaknak a holokausztban játszott szerepét is igyekeznek csökkenteni. Holott nem lehet pusztán a nyilasokra fogni a két világháború közötti antiszemitizmust és a kirekesztő zsidótörvényeket, sem pedig azt az igyekezetet, hogy a szociális kérdést (az égető földkérdést, a többgyerekes családok támogatását és a segélyezést) a zsidó vagyon kisajátításával oldja meg a kormányzat. Az etnikai homogenizálás, a nemzet megerősítése egyet jelentett azzal, hogy elfogadták a beilleszkedésre alkalmatlannak ítélt csoportoktól való megszabadulás gondolatát, amit az sem ment, hogy ezt kezdetben emigrációval kívánták megoldani, illetve a zsidók egyes csoportjai (elsősorban a polgárosult rétegek) mentességet kaptak volna ez alól mint „jó magyarok”. 1944-ben a németeknek már nem volt elég erejük a magyar zsidók kérdés „végső megoldására”; Eichmann pár száz emberével semmiképpen nem tudta volna megszervezni százezrek gettósítását és deportálását a magyar hatóságok aktív közreműködése nélkül. Mindez nem érthető meg anélkül, hogy figyelembe vennénk a két világháború között a hivatalos ideológia rangjára emelt antiszemitizmus romboló hatását.⁵³

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül öt pontban összefoglalom, hogy a fentiekben túl miért tartom elméleti zsákutcának a hazai történetírásban a totalitarizmus kiemelését – függetlenül az ideológikus-politikai szándéktól. Először is, nem véletlenül támadták a paradigmát éppen a társadalomtörténészek: a totalitárius modell ugyanis kiiktatja az egyéni szereplőket, pontosabban az alávetett tömegeket, a „dolgozók konformista nyája” szintjén értelmezi csak az egyéni cselekvést. Holott a koncentrációs táborokban nagyon is létezett hierarchia a foglyok között; éppen a foglyoknak

⁵³ Ehhez lásd Christian GERLACH–Götz ALY: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944–1945*. Norman, Budapest, 2005.

a felülről is kikényszerített megosztottsága és egyes privilegizált táborlakók kiemelése biztosította az alávétettséget.⁵⁴ Mindez a táboron kívül is működött: visszautalok Sheila Fitzpatrick munkásságára, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a „nagy terrort” nagyon is emberi szempontok mozgatták: akkor váltotta fel a bolsevikok régi gárdáját az új sztálini elit, amely nemcsak elfoglalta a megüresedett helyeket, hanem gyakran igen aktív szerepet is játszott a karrier útjában álló felettesek eltüntetésében. Ugyanez megfigyelhető Mao kulturális forradalmában, ahol szintén a régi gárdával számolnak le az újonnan jött, hatalomra és privilégiumra éhes fiatalok. A sztálini társadalmat jól ábrázolja Ribakov *Az Arbat gyermekeiben* vagy Sinkó Ervin *Egy regény regénye* című önéletrajzi kötetében. *Az Arbat gyermekeinek* főhőse, egy hithű kommunista végül száműzöttként végzi, akiről mindenki, még közeli barátai is elhiszik, hogy valóban kártevő; a rendszeren kívül álló Jurából viszont köztisztletnek örvendő (vagy inkább rettegett) NKVD-tiszt lesz, aki a hithű kommunisták felett is ítélkezik. Szintén a sztálini társadalomra reflektál az *Egy regény regénye*, ahol tisztességes emberek is homlokegyenest mást mondanak a bíróságon, mint a magánéletben, de nem az agymosottság, hanem a *társadalmi igazodás kényszere* és a nagyon is érthető félelem mozgatja őket: félelem a társadalomból való kirekesztődéstől, amelynek mindenhol szörnyű következményei vannak. Természetesen nem állítom párhuzamba a sztálini rendszert a mai társadalmakkal, de nem meglepő, hogy az adott társadalom normáival való szembeszegülést ma is csak kevesen kockáztatják: hadd említsem példaként a tartós munkanélküliséget, ami erkölcsileg éppúgy megtöri az embert, mint ahogyan a száműzetés megtöri a hithű kommunista fiút. Ugyanígy említhetem az ÁVH-t, amelyet a Rákosi-korszakban élsapatnak tekintettek: nem meglepő, hogy a *társadalmi felemelkedés* reményében sokan jelentkeztek, és nem csak a „született” szadisták. A társadalom tehát nagyon is jelen van az úgynevezett totalitárius rendszerekben; az más kérdés, hogy a hatalom az ember legrosszabb ösztöneire épít (gondoljunk például a besű-

⁵⁴ A számos szépirodalmi példa mellett lásd Joel KOTÉK–Pierre RIGOULOT: *A táborok évszázada*. Napvilág, Budapest, 2000.

górendszer kiépítésére, bár ez önmagában nem huszadik századi találmány!).

A második probléma a fasizmus és a kommunizmus összehasonlításával a történetietlen szemlélet, amiről már esett szó. Hogy konkrétan Magyarországra alkalmazzuk, hivatkozni szeretnék egy angol történész, Mark Pittaway *The Workers' State* című munkájára, amely díjat is nyert Amerikában.⁵⁵ A szerző három munkásközösséget vizsgál a második világháború után 1958-ig: az újpesti, a zalai és a tatabányai munkásokat. Fontos megállapítása, hogy Magyarországon volt igény a radikális társadalmi változásra. Ezt egyébként így látja Rainer M. János is.⁵⁶ A Rákosi-rendszert nem pusztán Moszkva erőltette rá az országra; hatott egy alulról jövő nyomás is. Ez nem volt így Ausztria esetében, ahol az oroszok meg sem próbáltak egy hasonló rendszert kiépíteni. A magyar társadalmi-gazdasági elmaradottság nem az államszocializmusból következik; a kauzális viszony fordított. Az államszocializmus sok tekintetben válasz volt az ország égető szociális problémáira és az óriási társadalmi feszültségekre, amelyet a két világháború között főképp az antiszemitizmussal igyekeztek orvosolni. Itt érdemes idézni Ferge Zsuzsa megállapítását: „*Nem tettük fel azonban a kérdés másik felét, ami akkor mameluk-magatartásnak tűnt volna, azt ugyanis, hogy miért és hogyan csökkenhettek az egyenlőtlenségek – és ezzel a szegénység – olyan radikálisan a háború előtti Magyarországhoz képest. Erre máig nincs igazán érvényes válaszunk.*”⁵⁷

A harmadik, az előzőhöz kapcsolódó probléma az államszocializmus egészének differenciálatlan értelmezése, holott teljesen nyilvánvaló, hogy a Kádár-korszakot nem lehet egy lapon emlegetni a Rákosi-korszakkal. Itt kiemelem Rainer M. János lényeglátó munkáját a kádárizmusról, amely pontosan felrajzolja, hol húzódnak a fő törésvonalak a két rendszer között. Visszautalok Arendtre, aki már a hrucsovi rendszert sem tartotta totalitárius-

⁵⁵ MARK PITTAWAY: *The Workers' State: Industrial Labour and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2012.

⁵⁶ RAINER M. JÁNOS: i. m. 79–92.

⁵⁷ FERGE ZSUZSA: *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Napvilág, Budapest, 2010. (Kiemelés tőlem. – B. E.)

nak, vagyis megtette azt a különbséget, amelyet a paradigma sok követője ma már elutasít. A totalitárius modell itt kétségtelenül a kádárizmus mint rendszer kriminalizálására szolgál; holott a fenti idézet nemcsak magának az államszocializmusnak az értelmezését árnyalja, hanem segít megmagyarázni azt is: hogyan lehetséges, hogy miközben a „kommunizmus” sokak szemében úgy jelenik meg, mint ösbűn, minden bajok forrása, addig a történelmi emlékezetben a kommunizmus közutálata mellett párhuzamosan jelen van egy erős nosztalgia is a Kádár-korszak iránt?

Ez vezet át minket a következő, negyedik problémához, amelyet a legfontosabbnak tartok a nemzeti önismeret szempontjából. Miért alakultak ki ezek a rendszerek Kelet-Európában, és miért nem alakultak ki hasonló rendszerek – Németország kivételével – nyugaton? A választ egyértelműen az erős feudális hagyományokban látom, amelyek igen erősen gátolják egy angolszász típusú demokrácia kialakulását.⁵⁸ Kotkin úgy látja, hogy a szovjet típusú rezsimeket az úgynevezett civiltelen (az eredetiben *uncivil*) társadalom jellemzi; én azonban azt mondanám, hogy messzebbre nyúlnak az antidemokratikus hagyományok gyökerei. A feudalizmusra pontosan jellemző vazallusrendszer él tovább a szovjet típusú rendszerekben, ahol a legalsó szinten is megszokott dolog, hogy a főnök bukásával az egész „slepp” bukik. Ezt nagyszerűen ábrázolja Ilf-Petrov társadalomrajza az *Aranyborjúban*, vagy egyes tárcáik (például a *Nyúlszívűek*). Itt érdemes hangsúlyozni az állam kiemelt szerepét ezen országok társadalmában és gazdaságában. A szocializáció nem az önállóság irányában történik, hanem éppen a feudalizmusból örökölt vazallusszemléletet köve-

⁵⁸ Érdeemes ehhez idézni Bryan CARTLEDGE: *Megmaradni: A magyar történelem egy angol szemével* című terjedelmes kötetét (Officina '96, Budapest, 2008). A Horthy-korszak jellemzését Jászi Oszkár már emigrációban írt alábbi soraival kezdi: „Magyarországon még a közvélemény is leírhatatlanul lagymatag és gerinctelen volt. Rendes körülmények között is nagyon ritkán esett meg, hogy valaki kiállt meggyőződése mellett. Sem a gazdasági, sem az erkölcsi, sem a vallási körülmények nem mozdították elő a szellemi függetlenséget. És most, a fehérterror alatt ez is mennyire lecsökkent! Most ahhoz kell a bátorság, hogy ne a farkasokkal üvölsünk, hanem csendben maradjunk és várakozzunk. A boldogtalan Magyarországon csaknem minden komoly gondolatot elhallgattatnak, a Horthy-rendszer eltörölte az utolsó negyedszázad eredményeit.” Idézi Bryan Cartledge: i. m. 366.

ti, ahol megszokott a függés a feljebbvalótól, és az egyéni boldoguláshoz szükséges fő értékek nem elsősorban a szaktudás és a pontos munkavégzés, hanem az államhoz (főnökhöz, hivatalhoz stb.) való feltétlen hűség és engedelmesség. Feljebb már említettem a *társadalmi igazodás* feltétlen kényszerét; általában azok a tulajdonságok válnak általánossá, amelyet egy adott társadalom jutalmaz. Nézetem szerint ez a feudális örökség magyarázza a Kádár-korszak paternalizmusát és a társadalom széles rétegeivel kötött alkut, amelynek keretében ezek a széles rétegek lemondtak a politizálásról, cserébe azért, hogy az állam élethosszig gondoskodjon az állampolgárokról.

Az ötödik pont már a jelenbe mutat. Ha igaz lett volna az a tézis, hogy a szovjet típusú rendszer hozza létre a civiltelen társadalmat, akkor a rendszerváltás után ki kellett volna épülnie hazánkban is egy erős civil társadalomnak. A tapasztalatok azonban nem ezt mutatják. Ferge Zsuzsa idéz egy kutatást, amelyből az derül ki, hogy a szegényebbek körében az anyagi biztonság nagyobb érték, mint a politikai szabadság és a demokrácia.⁵⁹ A kádári örökség tehát nagyon is jelen van a közgondolkodásban – két évtizeddel a rendszerváltás után. Paradox helyzet, de így van: miközben a baloldal kriminalizálására a történettudományban is nagy igény mutatkozik, az a feudális örökség, amely a kádárizmust nagymértékben alakította, a jelek szerint továbbra is erősen jelen van Magyarország rendszerváltás utáni történetében.

⁵⁹ FERGE Zsuzsa: *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában*. L'Harmattan, Budapest, 2012. 37.